

ks. Jan Dziedzic¹

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Religijność a postawy moralne polskiej młodzieży

Refleksja psychologiczno-pastoralna

Powodem podjęcia refleksji psychologiczno-pastoralnej na temat stosunku religijności do postaw moralnych młodzieży były Światowe Dni Młodzieży w Krakowie. Spotkania młodych katolików, zapoczątkowane przez Jana Pawła II w 1985 roku, mają na celu gromadzenie młodych całego świata na modlitwę we wspólnocie Kościoła powszechnego. Spotkania te zawierają w sobie również jakiś imperatyw związany ze zmianą postaw. Każdy bowiem chrześcijanin jest wezwany do świętości, a z tym wiąże się postawienie sobie samemu wymagań. Najogólniej

¹ Jan Dziedzic – kierownik Katedry Psychologii Pastoralnej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, prodziekan tego wydziału. Przewodniczący senackiej Komisji ds. Zagranicznych. Koordynator współpracy naukowej z Wydziałem Teologii Katolickiej Uniwersytetu Ruhry w Bochum. Kierownik Uniwersytetu Trzeciego Wieku przy UPJPII. Dyrektor konwiktu księży studentów UPJPII. Członek Post-Netzwerks der mittel- und osteuropäischen Pastoraltheologinnen und Pastoraltheologen z siedzibą w Wiedniu. Skupia się na badaniach naukowych z dziedzin psychologii pastoralnej i tanatologii. E-mail: jandziedzic@poczta.onet.pl.

rzecz biorąc, skupiają się one wokół pogłębienia wiary oraz zmiany życia. Zmiana ta opiera się na akceptacji nauczania Kościoła, dotyczącego podstawowych zasad moralnych zapisanych w Dekalogu.

Prezentowany artykuł przybliży najpierw kontekst psychologiczny religijności, aby później na tym tle omówić zagadnienie postaw moralnych. Ta korelacja tych dwóch bardzo istotnych rzeczywistości określających ludzką egzystencję pozwoli nam lepiej zrozumieć religijność, jej znaczenie i dynamikę rozwoju, prowadzące do duchowej dojrzałości. Z kolei moralność wydaje się ściśle powiązana z religijnością, która określa podstawowe aksjomaty etycznego działania. Ich wyraźne nakreślenie jest ważne, szczególnie dla młodzieży, która tworzy swoją tożsamość w oparciu o wartości przekazywane przez starszych. Mimo swojej niestabilności w wyrażaniu opinii dotyczących swojego zaangażowania religijnego i widocznym niekiedy braku akceptacji zasad moralnych zawsze jest szansa zmiany postaw zarówno religijnych, jak i moralnych.

1. Psychologiczny kontekst religijności

Zjawisko religijności jest badane przez wiele dyscyplin naukowych. Szczególne miejsce, poza teologią, ma tu jednak psychologia. Jej analizy są bardzo potrzebne dla lepszego zrozumienia postaw religijnych, ponieważ ich wieloaspektowe naukowe badania są skomplikowane ze względu na wiele czynników, które wpływają na zdefiniowanie tego fenomenu. Do psychologii sięgają także duszpasterze, aby w szerszym kontekście spojrzeć na swoją misję ewangelizacyjną, zwłaszcza wobec osób, które utraciły kontakt z parafią. Zasadniczo chodzi o odpowiedź na pytanie, czym jest religijność, jakie jest jej znaczenie oraz co należy uczynić, aby owa religijność była dojrzała.

1.1. Znaczenie religijności

Religijność polega na osobowym stosunku wobec transcendentnego Bytu, Absolutu, który ma wszelkie atrybuty nieskończoności i świę-

tości, a w którego istnienie człowiek wierzy². Innymi słowy, religijność sprowadza się do subiektywnego odniesienia człowieka do rzeczywistości nadprzyrodzonej, opisywanej i wyjaśnianej w religii. To odniesienie obejmuje całą ludzką osobowość, zwłaszcza jej podstawowe funkcje: rozum, wolę i uczucia, dlatego zawiera wszystko, co człowiek twierdzi, przeżywa, czuje, czego doświadcza, pragnie, co w nim zachodzi w związku z jego relacją do Boga³.

Poza Sigmundem Freudem większość psychologów wskazuje na pozytywne funkcje religii⁴. Według Junga religijność to istotna, elementarna potrzeba, to fundament jakości życia psychicznego. Jako psychoterapeuta stwierdza, że w nieświadomości człowieka drzemie obraz Boga, bowiem bez Boga ludzka psychika jest absurdem. Religijność ma także znaczenie terapeutyczne. Jung podkreśla: „Nikt nie jest w pełnym tego słowa znaczeniu uleczony, jeśli ponownie nie odżyje w nim postawa religijna”⁵.

Również Viktor Emil Frankl, przedstawiciel psychologii egzystencjalnej, podkreśla, że człowiek jako osoba jest ukierunkowany na Boga. U szczytu wartości znajduje się Bóg, który może być nawet Bogiem „nie-uświadomionym”, tzn. stłumionym. Religijności zdaniem Frankla nie można tłumić, ona bowiem stanowi istotny element ludzkiego „ja”⁶. Religia zaspokaja egzystencjalne potrzeby człowieka, przede wszystkim potrzebę sensu życia. Twórca logoterapii, dostrzegając we frustracji egzystencjalnej, czyli w poczuciu bezsensowności życia, główne źródło nerwic, twierdził, że religia jest siłą, która pomaga odnaleźć sens istnienia⁷.

Do kategorii potrzeb jako genezy religijności nawiązuje Erich Fromm. Według niego człowiek ma wewnętrzną potrzebę autorealizacji, która

² Por. F. Głód, *Rola religii w życiu człowieka w świetle wybranej literatury psychologicznej*, „Colloquium Salutis” nr 3 (1970), s. 267.

³ Por. C. Walesa, *Rozwój religijności człowieka*, [w:] *Psychologia religii*, red. Z. Chlewiński, Lublin 1982, s. 144.

⁴ M. Jarosz, *Interpersonalne uwarunkowania religijności*, Lublin 2003, s. 38; B. Grom, *Psychologia religii. Ujęcie systematyczne*, Kraków 2009, s. 52–63.

⁵ Cyt za: A. Nowak, *Człowiek – istota religijna. Aspekt psychologiczny*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 18 (1985), s. 206.

⁶ V. E. Frankl, *Der Wille zum Sinn*, Wien 1972, s. 15.

⁷ Por. F. Głód, *Życie religijne jako pryncypialna wartość człowieka*, „Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 1 (2011), s. 96–102.

zakłada posiadanie jakiegoś systemu wartości oraz przedmiotu czci i kultu, czyli religii⁸. Idąc za inspiracją Abrahama Maslowa, można przyjąć, że religijność wpisuje się zarówno w potrzeby braku, jak i rozwoju, odnosi się do potrzeb niższych i wyższych. Zdaniem Maslowa naturalną potrzebą człowieka jest posiadanie wartości religijnych i filozoficznych odniesień, bo to one mogą nadać sens jego życiu. Niezaspokojenie potrzeby miłości, szacunku, przynależności i tym podobnych wartości, których źródłem jest często religijność, ogranicza człowieka w jego rozwoju⁹.

Pozytywna relacja z Bogiem dostarcza podmiotowi możliwości poznania i zrozumienia rzeczywistości. Choć postępująca wiedza coraz pełniej wyjaśnia wiele zjawisk zachodzących w świecie, to relacja z Bogiem pozwala na pełniejszą odpowiedź na najbardziej egzystencjalne pytania, które pojawiają się zwłaszcza w perspektywie sytuacji trudnych¹⁰.

Osobisty związek z Bogiem pomaga również odkryć, kim jest człowiek w sensie jednostkowym i społecznym. Dokonuje się to nie tylko w kategoriach egzystencji ziemskiej, lecz również w odniesieniu do życia wiecznego, które jest jednym z ważniejszych elementów religijności. Trzeba zaznaczyć, że kult i obyczaj religijny pełnią funkcję integrującą jednostkę z grupą społeczną. W ten sposób zaspakajają oni potrzebę afiliacji oraz pogłębiają zachowania prospołeczne¹¹. Ważna jest tutaj także moralna kondycja człowieka. Prawdziwa relacja z Bogiem domaga się bowiem odpowiedniej postawy etyczno-moralnej¹².

1.2. Religijność zewnętrzna i wewnętrzna

Gordon Allport przyjął, że istnieją dwie różne formy orientacji religijnej – zewnętrzna i wewnętrzna¹³. W orientacji zewnętrznej religijność

⁸ Por. S. Gład, *Doświadczenie religijne a osobowość*, Kraków 2000, s. 36–37.

⁹ Por. S. Tokarski, *Obraz Boga a dojrzałość osobowościowa*, Warszawa 2011, s. 29.

¹⁰ Por. M. Jarosz, *Interpersonalne uwarunkowania religijności*, dz. cyt., s. 39.

¹¹ Por. J. Makselon, *Psychologische Funktionen der Religiosität*, [in:] *Religion im gegenwärtigen Europa*, Hg. J. Dziedzic, Kraków 2008, s. 238.

¹² Por. J. Szymoń, *Lęk i fascynacja. Osobowościowe korelaty lęku i fascynacji w przeżyciu religijnym*, Lublin 1999, s. 40.

¹³ Por. G. Allport, *Osobowość i religia*, Warszawa 1981, s. 159–160.

nie jest wartością samą w sobie, lecz wartością instrumentalną, wybraną z motywów poczucia bezpieczeństwa i pozycji społecznej¹⁴. Osoby o religijności zewnętrznej są bierne wobec przedmiotu religii, cechuje je brak związku między deklarowaną religijnością a postawami w codziennym życiu. Izolują się od ludzi różniących się od nich np. narodowością, wyznaniem, są do nich uprzedzone i brak im tolerancji. Normy religijne są dla nich zewnętrzne i wypełniane ze względu na presję środowiska. Łatwo zmieniają poglądy i brakuje im stabilności w ich postawie¹⁵.

Bóg w religii zewnętrznej, zwanej też apersonalną, traktowany jest jako środek do zaspokojenia własnych potrzeb. Zajmuje on miejsce peryferyjne w systemie wartości¹⁶. Człowiek o religijności zewnętrznej nie odczuwa potrzeby regularnych praktyk religijnych. Jego życie moralne ma niewielki związek z wyznawaną publicznie religią, a Kościół postrzegany jest w wymiarze instytucji¹⁷. Jednym słowem, zewnętrznie zorientowani ludzie wierzący traktują religię jako coś, co zaspokaja ich inne potrzeby.

Inaczej jest u ludzi o orientacji wewnętrznej. Ci traktują religię jako wartość najwyższą i samą w sobie. Są aktywni, zaangażowani i odczuwają wewnętrzny związek z Bogiem. Charakterystyczna dla nich jest stałość praktyk religijnych i postawa właściwie rozumianej pokory wobec Boga i wspólnoty religijnej. Religijność wewnętrzna zazwyczaj jest oparta na bogatym doświadczeniu moralnym i poznaniu intelektualnym, będąc owocem różnych przeżyć, zarówno pozytywnych, jak i negatywnych. Człowiek o takiej religijności ciągle poszukuje głębszych wartości i chętnie uczestniczy we wspólnocie. Przywiązuje dużą wagę do miłości bliźniego i poczucia braterstwa. Bezwzględnie najważniejszą Osobą w jego życiu jest Bóg, stanowiący ostateczną rację i punkt odniesienia wszystkich ważnych decyzji. U osób dojrzałych religijnie motywy religijne są autonomiczne. Wartości religijne stają się celem poszukiwanym dla nich samych i są zdolne tak zaangażować człowieka, że jest on w stanie przemienić całe swoje życie. Powyższe dwa typy religijności (religijność zewnętrzna i wewnętrzna)

¹⁴ Por. Z. Chlewiński, *Dojrzałość: Osobowość, sumienie, religijność*, Poznań 1991, s. 92.

¹⁵ Por. J. Makselon, *Psychologia dla teologów*, Kraków 1990, s. 263–264.

¹⁶ Por. R. Jaworski, *Typy religijności a relatywizowanie norm moralnych*, „*Studia Płockie*” 23 (1995), s. 143–144.

¹⁷ Por. P. Brańka, *Religijność a percepcja Jana Pawła II przez młodzież*, Sosnowiec 2002, s. 20–21.

różnią się między sobą w sposób istotny. Zasadnicze różnice to: uznawanie religii za środek lub cel, podejście egoistyczne lub altruistyczne, słaby lub silny związek wiary z życiem moralnym¹⁸.

2. Religijność i moralność polskiej młodzieży

Weryfikacją teoretycznych analiz nad religijnością i moralnością są badania empiryczne. W Polsce opinie na ten temat pozyskiwało wielu uczonych¹⁹. Do najistotniejszych badaczy tego zjawiska należy zaliczyć CEBOS. Powołując się na dane statystyczne indywidualnych naukowców oraz instytucji, a także na własne badania, postaramy się przybliżyć deklaracje młodych respondentów, głównie maturzystów i studentów, na temat ich wiary i moralności. Będą one dotyczyć przede wszystkim samooceny religijnej i praktyk religijnych, a także przekonań moralnych ankietowanych, określających ich postawy wobec nauczania Kościoła w sprawie moralności chrześcijańskiej oraz aprobaty poszczególnych przykazań Bożych i związanych z tym bardziej szczegółowych kwestii, takich jak aborcja czy eutanazja. Postaramy się również odpowiedzieć na pytanie, jakie są dzisiaj perspektywy religijnego i moralnego odrodzenia.

2.1. Deklaracje dotyczące religijności

Z badań CEBOS przeprowadzonych w 2012 roku wynika, że 94 proc. Polaków deklaruje się jako osoby wierzące. Tylko 6 proc. ankietowanych zna-

¹⁸ Por. P. Brańka, *Religijność a percepcja Jana Pawła II przez młodzież*, dz. cyt., s. 21.

¹⁹ Por. G. Adamczyk, *Wartości społeczne w świadomości młodzieży niemieckiej i polskiej*, Lublin 2003; J. Baniak, *Religia katolicka i Kościół rzymskokatolicki w opiniach polskiej młodzieży. Od akceptacji do kontestacji*, Kraków 2015; U. Gruca-Miąsik, *Rozumowanie moralne młodzieży. Wybrane obszary i konteksty*, Rzeszów 2015; A. Królikowska, *Pojęcia religijne młodzieży. Badania empiryczne denotacyjnego i konotacyjnego rozumienia pojęć*, Kraków 2008; J. Makselon, *Poradnictwo psychologiczno-pastoralne. Teoria i praktyka*, Kraków 2001; Mariański J., *Przemiany moralne polskich maturzystów w latach 1994-2009. Studium socjologiczne*, Lublin 2011; Mariański J., *Małżeństwo i rodzina w świadomości młodzieży maturalnej - stabilność i zmiana*, Toruń 2012; A. Misiaszek, *Zagrożenia moralne młodzieży wezwaniem dla duszpasterstwa*, Pelplin 1996; K. Pawlina, *Polska młodzież przełomu wieków*, Warszawa 1998.

je się za niewierzących. Wyraźnie niższe wskaźniki dotyczące deklaracji wiary odnotowano wśród młodzieży. Z badań z roku 2013 wynika, że za wierzących uważa się 65 proc. respondentów, niezdecydowanych 18 proc., niewierzących 10 proc., i głęboko wierzących 6 proc. Zakłada się, że niższy wskaźnik deklarowanej wiary jest spowodowany buntem i kontestacją tradycyjnych wartości, co spowodowane jest wiekiem. Wynika on także z kryzysu wiary i próby podejmowania samodzielnego udzielenia odpowiedzi na podstawowe pytania egzystencjalne²⁰.

Na podstawie analizy badań przeprowadzonych w latach 1996–2013 można stwierdzić stopniowy spadek regularnego uczestnictwa w praktykach religijnych wśród młodzieży. Od roku 1996 odsetek respondentów deklarujących regularne uczestnictwo w praktykach religijnych zmniejszył się z 62 do 43 proc. W tym czasie wzrósł odsetek młodzieży praktykującej nieregularnie z 21 do 34 proc. oraz ankietowanych deklarujących brak praktyk religijnych z 16 do 23 proc. Na zaangażowanie religijne istotny wpływ ma miejsce zamieszkania. Młodzież pochodząca z obszarów wiejskich w 80 proc. uważa się za osoby głęboko wierzące lub wierzące, a 51 proc. przynajmniej raz w tygodniu uczestniczy w praktykach religijnych. Inaczej przedstawia się sytuacja w większych miastach. Najniższy wskaźnik wierzących, tj. 61 proc., odnotowano wśród młodzieży zamieszkującej w miastach powyżej 100 tysięcy mieszkańców. W większych miastach aż 35 proc. uczniów w ogóle nie uczestniczy w praktykach religijnych, 20 proc. przychodzi do Kościoła kilka razy w roku, a 35 proc. przynajmniej raz w tygodniu²¹.

Uwzględniając profil szkoły, co wykazują badania z 2010 roku, najczęściej głęboko wierząca i wierząca jest młodzież liceów zawodowych i technicznych (85 proc.) techników (79 proc.), zasadniczych szkół zawodowych (77 proc.) i liceów ogólnokształcących (71 proc.). Uczniowie LO deklarują się też jako niezdecydowani (18 proc.) i niewierzący (11 proc.).

²⁰ Por. W. Jedynak, *Wybrane aspekty przemian religijności i moralności młodzieży polskiej*, [w:] *Czy stracone pokolenie? Młodzież i jej dylematy na początku XXI wieku*, red. P. Długosz, H. Kotarski, W. Jedynak, Rzeszów 2014, s. 14–15.

²¹ Por. R. Boguszewski i in., *Młodzież o sobie: wartości, obyczajowość, grupy odniesienia*, [w:] *Centrum Badania Opinii Społecznej, Młodzież 2013*, Warszawa 2014, www.cimn.gov.pl/portal?id=15&res_id=673746 (20.05.2015).

Na podstawie badań z 2013 roku można stwierdzić, że najwyższe wskaźniki deklaracji wiary mieli uczniowie szkół zawodowych (78 proc.) i techników (77 proc.), a najniższy (67 proc.) młodzież uczęszczająca do liceów ogólnokształcących²².

Kryterium określającym zaangażowanie religijne jest przystępowanie do sakramentu pokuty. Z badań przeprowadzonych w 2003 roku, uwzględniających młodzież szkół średnich i studentów, wynika, że do spowiedzi przystąpiło wtedy: 67 proc. kobiet, 53 proc. mężczyzn, w tym 66,7 proc. uczniów szkół średnich, 58,5 proc. studentów, 78 proc. mieszkańców wsi, 76,3 proc. mieszkańców małych miast, 66,8 proc. mieszkańców dużych miast, 53,7 proc. badanych z Warszawy²³.

2.2. Samoocena postaw moralnych

Badania socjologiczne pokazują, że w społeczeństwie polskim wzmacnia się relatywizm moralny oraz częściej niż kiedyś podważa się istnienie niezmiennych i uniwersalnych zasad moralnych. Widoczne jest to przede wszystkim w środowiskach młodzieżowych. Przykładem mogą być choćby studenci wybranych uczelni województwa pomorskiego. W badaniach z 2004 roku przeprowadzonych w Gdańsku i Stargardzie Gdańskim ujawnił się krytyczny stosunek do Kościoła jako instytucji moralnej. W całej grupie badawczej aż 76 proc. akceptowało twierdzenie: „Sam konstruuje mój własny kodeks moralny i etyczny”; 50,3 proc. – „Kościół nie ma prawa ingerować w moją moralność”; 50,5 proc. – „Kościół jako organizacja religijna nie jest mi potrzebny do rozwoju duchowego”; 82,4% – „Moja religijność jest tylko moją prywatną sprawą”²⁴. W oparciu o te badania można wnioskować, że w życiu wielu polskich studentów dokonuje się

²² Por. W. Jedynak, *Wybrane aspekty przemian religijności i moralności młodzieży polskiej*, dz.cyt., s. 16.

²³ Por. S. H. Zaręba, *Oceny aksjologiczne młodzieży warszawskiej*, [w:] *Młodzież Warszawy – pokolenie pontyfikatu Jana Pawła II*, pod red. W. Zdaniewicza, S. H. Zaręby, Warszawa 2005, s. 62; J. Baniak, *Religia katolicka i Kościół rzymskokatolicki w opiniach polskiej młodzieży. Od akceptacji do kontestacji*, Kraków 2015, s. 236.

²⁴ Por. M. Dębski, *Wolność jednostki – wolność wyboru. O konsumpcyjnych postawach w religijności i moralności młodzieży w Polsce*, [w:] *Religia i gospodarka*, red. S. Partycki, Lublin 2005b, s. 431–432.

proces kształtowania postaw moralnych bez wyraźnego odwołania się do nauczania moralnego Kościoła. W pewnych środowiskach występuje też przekonanie, że można ustanawiać takie prawa, które są niezgodne z tradycją Kościoła. Taką opinię wyrażało 55,9 proc. robotników, 77,2 proc. tzw. elit i 79,1 proc. nauczycieli²⁵.

Relatywizm moralny jest również widoczny w badaniach dotyczących aprobaty dla przykazań Dekalogu wśród młodzieży szkół średnich i studentów. Analizy Ośrodka Sondaży Społecznych OPINIA wykazują, że w latach 1988–2005 zmniejszył się poziom aprobaty dla wszystkich przykazań. Wskaźnik pełnej akceptacji wszystkich przykazań dekalogu wynosił: 1988 – 62 proc.; 1998 – 51 proc.; 2005 – 46 proc. Najwyżej zostało ocenione przykazanie „Nie zabijaj” (1988 – 86 proc.; 1998 – 76 proc.; 2005 – 72 proc.)²⁶.

Badania Katedry Socjologii Religii KUL w latach 2002–2006 wśród szkół ponadgimnazjalnych (Radom, Włocławek, Łomża, Ostrów Mazowiecki) dotyczące rangi ważności poszczególnych przykazań Bożych wykazały, że przykazania są wiążące odpowiednio dla: I przykazanie – 66,7 proc., II przykazanie – 32,7 proc., III przykazanie – 47,5 proc., IV przykazanie – 69,1 proc., V przykazanie – 83,7 proc., VI przykazanie – 65,3 proc., VII przykazanie – 69,1 proc., VIII przykazanie – 41,7 proc., IX przykazanie – 57,9 proc., X przykazanie – 51,7 proc. Jak widać, za najbardziej wiążące młodzież uznaje przykazania „moralne” (V, IV, VII) i jedno „religijne” (I)²⁷.

Konkretyzując badania dotyczące moralności chrześcijańskiej w grupie ludzi młodych, można dostrzec duży odsetek respondentów niestosujących się do nauczania Kościoła. I tak badania z roku 2009 wykazały, że prawie dwie trzecie maturzystów (64,3 proc.) uznało współżycie seksualne w okresie oficjalnego narzeczeństwa za dozwolone. Nauczanie w tej kwestii respektuje tylko co szósty respondent (17,5 proc.). Zdradę małżeńską za czyn niedozwolony moralnie uznało trzy czwarte badanej mło-

²⁵ Por. P. Żuk, *Struktura i kultura. O uwarunkowaniach orientacji emancypacyjnej w społeczeństwie polskim*, Warszawa 2007, s. 236–237.

²⁶ Por. W. Jedynak, *Wybrane aspekty przemian religijności i moralności młodzieży polskiej*, dz. cyt., s. 21.

²⁷ Por. J. Mariański, *Przemiany moralne polskich maturzystów w latach 1994–2009. Studium socjologiczne*, Lublin 2011, s. 193.

dzieży (75,9 proc.). Co ósmy ankietowany (12 proc.) postrzega ją jako czyn dozwolony. W sprawie rozwodów pozytywnie wypowiada się 18,6 proc. respondentów, a uwzględniając okoliczności, rozwód jest w stanie poprzeć nawet 49,8 proc. maturzystów. Ponad połowa abiturientów (58,7 proc.) popiera stosowanie środków antykoncepcyjnych, a około jedna czwarta (23 proc.) uzależnia swoją ocenę od okoliczności i sytuacji. Tylko co czternasty respondent wyrażał dezaprobatę wobec stosowania środków antykoncepcyjnych (7,2 proc.). Aborcję za działanie całkowicie dozwolone uznawał co jedenasty badany (8,9 proc.), co trzeci (33,7 proc.) uważał, że jest dozwolona pod pewnymi warunkami, prawie co drugi (47,2 proc.) uznawał ją za całkowicie niedozwoloną, a co siedemnasty respondent nie miał zdania na ten temat (7,9 proc.)²⁸.

Badania wśród młodzieży w wieku od 17 do 19 lat, przeprowadzone w Krakowie w kwietniu 2016 roku w grupie 156 respondentów ze szkół technicznych, wykazały duże poparcie między innymi dla współżycia seksualnego przed ślubem (tak – 84,4 proc., nie – 16,6 proc.), stosowania środków antykoncepcyjnych (tak – 75,8 proc., nie – 24,2 proc.), *in vitro* (tak – 55,3 proc., nie – 44,7 proc.), aborcji (tak, w niektórych sytuacjach 42,4 proc., tak – 4,6 proc., nie – 53 proc.), eutanazji (tak – 57,6 proc., nie – 42,4 proc.). Wysokie poparcie odnotowano także w kwestii aprobaty rozwodów (tak – 52,7 proc., nie 47,3 proc.). Niskie poparcie młodzież szkół technicznych deklaruje dla małżeństw homoseksualnych (tak – 15,2 proc., nie – 84,3 proc.) oraz dla zdrady małżeńskiej (tak – 5,2 proc., nie – 94,8 proc.)²⁹.

3. Perspektywy rozwoju religijnego i moralnego

Rozwoju zawsze wiąże się ze zmianami. Są to zmiany o określonym ukierunkowaniu, niezależnie od tego, czy ich kierunek jest oceniany

²⁸ Por. J. Mariański, *Małżeństwo i rodzina w świadomości młodzieży maturalnej – stabilność i zmiana*, Toruń 2012, s. 347–366; W. Jedynak, *Wybrane aspekty przemian religijności i moralności młodzieży polskiej*, dz. cyt., s. 19–20.

²⁹ Badania zostały przeprowadzone przez Katedrę Psychologii Pastoralnej WT UPJPII w maju 2016 roku w szkołach technicznych Krakowie.

pozytywnie, czy negatywnie. Najczęściej zmiany prowadzą od stanów prostszych, mniej doskonałych do stanów wyższych, bardziej złożonych i doskonalszych³⁰. Podobnie jest w rozwoju religijnym. Gdy o nim mówimy, „mamy na myśli zmiany i przekształcenia tego układu, jaki stanowi religijność człowieka wraz z wypływającym z niej zachowaniem”³¹. Każda więc perspektywa rozwoju religijnego ściśle łączy się z wynikającą z niej powinnością respektowania i realizowania wskazań moralnych.

3.1. Rozwój religijny

Każda religijność ma swoją dynamikę. Nawet dojrzałość religijna nie oznacza kresu, zakończonego etapu rozwoju, ale wskazuje raczej jego dalszy kierunek. O ile religijność niedojrzała może wynikać z braku osobistego zaangażowania się w sprawy religii i przejawia się obojętnością wobec wartości religijnych, o tyle w religijności dojrzałej wartości religijne stają się celem poszukiwanym dla nich samych i mogą całkowicie zaangażować jednostkę³².

W relacji z Bogiem wiara dotyka tego, co w człowieku najbardziej własne: serca, intelektu, wolności. Wiara ukazuje człowiekowi przyszłość, którą jest niebo. Człowiek jest wezwany, by stojąc na ziemi, wpatrywać się w niebo. Dzięki wierze – zauważa Benedykt XVI – chrześcijanin ma podwójne obywatelstwo: obywatelstwo ziemskiej ojczyzny, bo stoi na ziemi, oraz obywatelstwo ojczyzny w niebie, bo wpatruje się w niebo³³.

Człowiek jest zaproszony do współlistnienia z Bogiem, swoim Stwórcą, który jest jednocześnie jego celem i spełnieniem³⁴ (KKK 27). Wiara domaga się współdziałania ze strony człowieka. Dlatego papież Benedykt XVI wzywał, byśmy w sposób świadomy zadbali o rozwój swojej wiary, aby

³⁰ Por. M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa, *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne*, Warszawa 1996, s. 46.

³¹ Por. J. Król, *Psychologiczne aspekty badania fenomenu religii. Podstawy teoretyczno-metodologiczne*, Opole 1999, s. 1000.

³² Por. Z. Chlewiński, *Dojrzałość: osobowość, sumienie, religijność*, Poznań 1991, s. 92 i 111.

³³ Por. Benedykt XVI, *Homilia Benedykta XVI wygłoszona podczas Mszy św. na Błoniach Krakowskich*, Kraków 28.05.2006, <http://sanctus.pl/index.php?grupa=66&podgrupa=446&doc=395> (5.06.2016).

³⁴ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, 27.

przenikała ona wszystkie nasze postawy, myśli, działania i zamierzenia³⁵. Nieodzwonne jest poznanie prawd i kultury wiary, aby dzięki harmonii wiary i rozumu zmierzyć się z wyzwaniem każdej, również naszej, epoki³⁶.

Z punktu widzenia pastoralnego szansą dla rozwoju wiary młodego pokolenia mogą być nowe ruchy i wspólnoty kościelne. Te ostatnie spełniają bardzo ważną rolę, między innymi: 1) pomagają chrześcijanom żyć bardziej radykalnie według Ewangelii; 2) są kolebką różnorodnych powołań i rodzą nowe formy konsekracji; 3) rozwijają przede wszystkim powołanie osób świeckich i pozwalają im wyrażać się w różnych środowiskach życia; 4) sprzyjają świętości ludu; 4) mogą nieść Dobrą Nowinę i napomnienie tym, którzy w inny sposób nie spotkaliby się z Kościołem; 5) często wspierają wysiłki ekumeniczne i otwierają drogi dialogu międzyreligijnego; 6) stanowią środek zaradczy na rozprzestrzenianie się sekt; 7) są ogromną pomocą w szerzeniu w Kościele ożywienia i radości³⁷ (EE 16).

Uwzględniając perspektywę polską po roku 1990, odnotowano, że 8 proc. polskiego społeczeństwa deklaruje związek z jakimś ruchem kościelnym. Pod koniec dekady liczba ta wzrosła do 10 proc. W 2002 roku aż w 48 proc. polskich parafii działał Ruch Światło-Życie, w 31 proc. – Żywy Różaniec, w 25 proc. – Odnowa w Duchu Świętym, w 16 proc. – Liturgiczna Służba Ołtarza, w 13 proc. – Przymierze Rodzin, w 10 proc. – Neokatechumenat, a w 9,5 proc. – Ruch Rodzin Nazaretańskich³⁸. Kościół w Polsce nie boryka się dzisiaj z kryzysem powołań, mimo niżu demograficznego. Polska ma najwyższą liczbę powołań kapłańskich w Europie. Pomiędzy rokiem 1990 i 2012 o 33 proc. zwiększyła się liczba księży diecezjalnych oraz zakon-

³⁵ Por. Benedykt XVI, *Przemówienie podczas spotkania z zakonnikami, zakonnicami, seminarzystami i przedstawicielami ruchów kościelnych na Jasnej Górze*, Częstochowa 26.05.2016 <http://benedyktxvi.sej.pl/pielgrzymka-do-polski1.php?id=9>

³⁶ Por. Benedykt XVI, *Homilia podczas Mszy Świętej 17.04. 2008 na Stadionie Narodowym w Waszyngtonie*, http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/homilies/2008/documents/hf_ben-xvi_hom_20080417_washington-stadium_en.html#top (20.05.2015), za: I. Smentek, *Wiara i człowiek wierzący w nauczaniu papieża Jana Pawła II i Benedykta XVI*, „Warszawski Studia Teologiczne” 2(2011), s. 369.

³⁷ Jan Paweł II, *adhort. apost. Ecclesia in Europa* [dalej: EE], 16.

³⁸ <http://www.niedziela.pl/artukul/79758/nd/Jaka-jest-nasza-wiara> (15.02.2015).

nych. W stosunku do stanu z 1981 roku (20 676) ich liczba w 2011 roku wzrosła o 9 914 (48 proc.), w ostatnim dziesięcioleciu zaś o ponad 2000³⁹.

Ruchy religijne i stowarzyszenia kościelne pomagają w pogłębieniu wiary i wpisują się w obszar nowej ewangelizacji, która przy pomocy nowych metod i sposobów dociera do współczesnego społeczeństwa, ucząc sztuki życia. Jan Paweł II podkreśla, że „grupy, stowarzyszenia i ruchy mają swoje miejsce w formacji świeckich. Każde bowiem z tych zrzeszeń przy pomocy sobie właściwych metod umożliwia formację głębooko wszczepioną w doświadczenie życia apostołskiego”⁴⁰. Wśród ewangelizatorów powinni być również ludzie młodzi. „Jest rzeczą konieczną – czytamy w *Evangelii nuntiandi* – żeby sami młodzi, należycie uformowani w wierze i modlitwie, stawali się coraz bardziej apostołami swoich rówieśników”⁴¹. Jan Paweł II widział w młodych prawdziwą nadzieję Kościoła i świata, wymowny znak Ducha, który nie przestaje wzbudzać nowych sił (por. EE 62).

3.2. Kształtowanie postaw moralnych

Rozwój życia religijnego wpływa na postawy moralne. Oczywiście postawy te mogą być niespójne⁴², ale przyjmuje się zasadniczo, iż osoby o większym zaangażowaniu religijnym częściej respektują nauczanie Kościoła dotyczące podstawowych wymagań moralnych. Aby utrzymać ten trend, ważna jest tutaj misja kształtowania dojrzałego sumienia. Chodzi o wychowanie młodych do wiary, by dać im rzetelną formację ludzką i chrześcijańską (EE 61). Przede wszystkim trzeba ludziom młodym stawiać wymagania odnośnie do ich duchowego rozwoju. Należy wskazywać im drogę świętości, zachęcając ich do wiążących wyborów w naśladowaniu Jezusa, w czym umocni ich intensywne życie sakramentalne. Dzięki temu będą mogli oprzeć się pokusom takiej kultury, któ-

³⁹ Dynamika powołań w Polsce (statystyki), <http://www.deon.pl/religia/kosciol-i-swiat/z-zycia-kosciola/art,19183,dynamika-powolan-w-polsce-statystyki.html> (16.02.2015).

⁴⁰ Jan Paweł II, adhort. apost. *Christifideles laici*, 62.

⁴¹ Paweł VI, adhort. apost. *Evangelii nuntiandi*, 72.

⁴² Por. S. Morgala, *Dojrzałość osobowościowa i religijna. Laugi Maria Rulla i jego teorie psychologiczne oraz poglądy antropologiczne*, Kraków 2006, s. 59–81.

ra często proponuje im jedynie wartości przelotne czy wprost przeciwne Ewangelii (EE 62)⁴³.

Przed tendencjami do permisywizmu i relatywizmu moralnego przestrzegał już Jan Paweł II. W Częstochowie w 1997 roku mówił: „Żyjemy w czasach duchowego chaosu, zagubienia i zamętu, w którym do głosu dochodzą różne tendencje liberalne i laickie. Często w sposób otwarty wykreśla się Boga z życia społecznego, wiarę chce się zredukować do sfery często prywatnej, a w postępowanie moralne ludzi wsącza się szkodliwy relatywizm. Szerzy się obojętność religijna. Nowa Ewangelizacja jest pilną potrzebą chwili także w ochrzczonym przed tysiącem lat narodzi polskim”⁴⁴.

Szansą rozwoju moralnego młodego pokolenia z pewnością jest kształtowanie postaw moralnych. Podstawą takiego rozwoju jest respektowanie zasad zawartych w Dekalogu. W procesie wychowawczym młodego pokolenia należy podkreślać jego znaczenie. Aksjologia Dziesięciu Przykazań stanowiła fundament prawodawstwa regulującego porządek większości krajów europejskich i zasad prawodawstwa międzynarodowego⁴⁵. Respektowanie Dekalogu wpływa w sposób istotny na rozwój indywidualny i relacje międzyludzkie. Benedykt XVI podkreśla, że przykazania Dekalogu pozwalają nam wyraźnie odróżnić dobro od zła. „Bóg daje nam przykazania, bo chce nas wychować do prawdziwej wolności, bo chce razem z nami budować królestwo miłości, sprawiedliwości i pokoju”.

Jan Paweł II apeluje, „aby sam podstawowy zapis zasad moralności nie uległ deformacji ze strony jakiegokolwiek relatywizmu czy też utylitaryzmu”⁴⁶. Ważne w tej kwestii jest wychowanie do szacunku wobec każdego życia. W swoim nauczaniu ojciec święty w wielu miejscach przypomina, że „życie jest darem, jakiego Bóg udziela ludziom, których z miło-

⁴³ Por. H. Sławiński, *Kontekstualne uwarunkowanie głoszenia katechez do młodzieży*, „Pro Musica Sacra” 13 (2015), s. 60–62.

⁴⁴ Jan Paweł II, *Orędzie do osób konsekrowanych*, Częstochowa 4.06.1997, 3 „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 18 (1997) nr 7, s. 4.

⁴⁵ Por. A. Pawełczyńska, *Głowy hydry. O przewrotności współczesnego zła*, Lublin 2004, s. 91.

⁴⁶ *List apostołski Jana Pawła II do młodych całego świata z okazji Międzynarodowego Roku Młodzieży z 31 marca 1985 roku*, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 6 (1985) nr 1, s. 6.

ści stworzył na swój obraz i podobieństwo”⁴⁷. Za Deklaracją Kongregacji Nauki Wiary o eutanazji papież z Polski dobitnie podkreśla: „nikt ani nic nie może w żaden sposób zezwolić na zadanie śmierci niewinnej istocie ludzkiej, bez względu na to, czy chodzi o płód lub embrion, o dziecko, osobę dorosłą czy starca, o osobę nieuleczalnie chorą czy znajdującą się w agonii [...]. Chodzi w tym przypadku o naruszenie prawa Bożego, o znieważenie godności osoby ludzkiej, przestępstwo przeciw życiu, zbrodnię przeciw ludzkości”⁴⁸.

W podobnym duchu wypowiada się papież Franciszek. Jego zdaniem „we współczesnej cywilizacji istnieje niebezpieczeństwo wykluczenia najsłabszych, tzw. k u l t u r a o d r z u c e n i a. Jest to wynikiem faktu, że życie ludzkie, osoba nie są już odczuwane jako wartości podstawowe, które należy respektować i chronić, zwłaszcza jeśli jest ona słaba i niepełnosprawna, jeśli nie jest jeszcze potrzebna – jak ten, kto ma się urodzić, albo nie jest już potrzebna – jak starzec”⁴⁹.

Zakończenie

We współczesnej refleksji naukowej rodzi się pytanie, czy religia w ogóle jest jeszcze człowiekowi potrzebna, a jeżeli tak, to jaka? Zadaje się też pytanie, czy istnieje jakiś związek między religijnością i moralnością. Wiadomo, że byli myśliciele, którzy nie przypisywali religijności pozytywnej funkcji. Inni jednak dostrzegali w niej pozytywną rolę. I tak religijność jest fundamentem jakości życia psychicznego, pomaga odnaleźć sens istnienia, zaspakaja potrzebę wartości religijnych i filozoficznych odniesień, pomaga jednostce w autorealizacji, pozwala odkryć, kim jest człowiek w znaczeniu jednostkowym i społecznym.

⁴⁷ Jan Paweł II, *Orędzie na Światową Konferencję na temat starzenia się ludzkości, Wiedeń 26.11.1982*, [w:] Jan Paweł II, *O cierpieniu. Wypowiedzi Ojca Świętego do chorych i pracowników służby zdrowia (1978–1982)*, Warszawa 1985, s. 228; A. Szostek, *Godność człowieka i szacunek dla życia w nauczaniu Jana Pawła II*, [w:] *Starzenie się z godnością*, red. S. Steuden, M. Stanowska, K. Janowski, Lublin 2011, s. 23–32.

⁴⁸ Kongregacja Nauki Wiary, *Deklaracja o eutanazji Iura et bona*, 2.

⁴⁹ Franciszek, *Przemówienie na audyencji ogólnej* (6 czerwca 2013).

Należy zaznaczyć, że religijność człowieka weryfikuje się przez jej dojrzałość. Religijność traktowana instrumentalnie, zewnętrznie, bez regularnych praktyk i związku z codziennym życiem nie jest wystarczająco rozwinięta. Wiarygodna staje się dopiero religijność wewnętrzna, która jest dla jednostki wartością samą w sobie, charakteryzuje się stałością praktyk religijnych i opiera się na przestrzeganiu zasad moralnych.

Zaprezentowane badania pokazują spadek aktywności religijnej i większą aprobatę dla łamania Dekalogu. Dowodem na to są choćby badania przeprowadzone w Krakowie w 2016 roku wśród młodzieży w wieku od 17 do 19 lat, które wykazały duże poparcie między innymi dla współżycia seksualnego przed ślubem, stosowania środków antykoncepcyjnych, *in vitro*, aborcji, eutanazji. Trend ten można jednak odwrócić przez nowe formy duszpasterskie, związane choćby z nową ewangelizacją. Dzięki niej może dokonać się formacja postaw moralnych w oparciu o pogłębianą i dojrzałą religijność.

Summary

Religijność a postawy moralne polskiej młodzieży. Refleksja psychologiczno-pastoralna

Wszystkie badania wśród młodzieży wskazują na istniejący trend obniżenia się praktyk religijnych oraz pluralizacji światopoglądów, co prowadzi do indywidualizacji wartości. Często wybór norm postępowania nie opiera się już na religii, ale wiąże się z własnymi preferencjami i interesem.

Wśród młodzieży polskiej można dostrzec wyraźny spadek praktyk religijnych. Z badań wynika, że od roku 1996 do 2013 zmniejszył się on prawie o 20 proc., zaś liczba respondentów deklarująca całkowity ich brak wzrosła o 7 proc. Wraz ze słabnącym zaangażowaniem religijnym pojawia się tendencja liberalnego podejścia do podstawowych zasad moralnych. Uwidacznia się on bardzo wyraźnie w braku respektowania zasad etyki seksualnej. Zdecydowana większość młodzieży popiera współżycie przed ślubem (84,4 proc.) i antykoncepcję (75,8 proc.). Widoczny jest też brak respektu wobec ludzkiego życia, co przejawia się w akceptacji aborcji i eutanazji.

Przedstawione badania, pokazujące spadek zaangażowania religijnego i związanego z nim zliberalizowania postaw moralnych, nie muszą jednak stanowić stałego trendu. Jest on możliwy do odwrócenia. Szansę na to daje choćby rozwój nowych ruchów i wspólnot religijnych. Te ostatnie mogą przyczynić się do Nowej Ewangelizacji, która winna objąć także kształtowanie postaw moralnych, w oparciu o rozwój dojrzałego sumienia, pogłębienia życia duchowego i chrześcijańskiego sposobu myślenia.

Słowa kluczowe: religijność, moralność młodzież, zmiana postaw

Religiosity and Moral Approaches of the Polish youth. A Psychological-Pastoral Consideration

All the research done among the young have shown a decreasing trend in religious practices and pluralism of views. In consequence, they lead to individualization of values. The ethical norms are often chosen not according to religious beliefs but on the base of one's own preferences and own interest.

A sharp drop in religious practices can be observed among the Polish youth. According to surveys, it had decreased by 20 percent from 1996 to 2013 and the amount of the young declaring a complete lack of any practices has risen to 7 percent. Together with weaker religious engagement we can also observe more and more liberal approach towards moral rules. It is plainly visible in the lack of sexual ethics respect. A vast majority is in favour of premarital sex (84,4 percent) and contraception (75,8 percent).

The survey results, indicating a fall in religious activity and more liberal viewpoint, are not necessarily a lasting trend. It can still be diverted. Some chances for this to

happen are, for instance, new religious movements and communities. The latter can contribute to New Evangelization which is supposed to shape moral frames, based on a mature conscience, deep spiritual life and Christian philosophy.

Keywords: religiosity, youth ethics, change of approaches

Literatura

Allport G., *Osobowość i religia*, Warszawa 1981.

Baniak J., *Religia katolicka i Kościół rzymskokatolicki w opiniach polskiej młodzieży. Od akceptacji do kontestacji*, Kraków 2015.

Benedykt XVI, *Homilia Benedykta XVI wygłoszona podczas Mszy św. na Błoniach Krakowskich*, Kraków 28.05.2006, <http://sanctus.pl/index.php?grupa=66&podgrupa=446&doc=395> (5.06.2016).

Benedykt XVI, *Homilia podczas Mszy Św. 17.04. 2008 na Stadionie Narodowym w Waszyngtonie*, http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/homilies/2008/documents/hf_ben-xvi_17_04_2008_homily_17_04_2008.html (5.06.2016).

Benedykt XVI, *Przemówienie podczas spotkania z zakonnikami, zakonnkami, seminarzystami i przedstawicielami ruchów kościelnych na Jasnej Górze, Częstochowa 26.05.2016* <http://benedyktxvi.sej.pl/pielgrzymka-do-polski1.php?id=9> (5.06.2016).

Boguszewski R., Feliksiak M., Gwiazda M., Kalka M., *Młodzież o sobie: wartości, obyczajowość, grupy odniesienia*, [w:] CBOS, Krajowe biuro do spraw przeciwdziałania narkomanii, *Młodzież 2013. Raport z badań*, file:///C:/Users/Witold/Downloads/M%C5%82odzie%C5%BC_2013%20(3).pdf (20.05.2015).

Brańka P., *Religijność a percepcja Jana Pawła II przez młodzież*, Sosnowiec 2002.

Chlewiński Z., *Dojrzałość: osobowość, sumienie, religijność*, Poznań 1991.

Chmura P. J., *Dynamika religijności współczesnej młodzieży polskiej jako wyzwanie duszpasterskie*, Kraków 2008.

Dębski M., *Wolność jednostki - wolność wyboru. O konsumpcyjnych postawach w religijności i moralności młodzieży w Polsce*, [w:] *Religia i gospodarka*, red. S. Partycki, Lublin 2005b, s. 428-435.

Dynamika powołań w Polsce (statystyki), <http://www.deon.pl/religia/kosciol-i-swiat/z-zycia-kosciola/art,19183,dynamika-powolan-w-polsce-statystyki.html> (16.02.2015).

Franciszek, *Przemówienie na audiencji ogólnej*, 6 czerwca 2013.

Frankl V. E., *Der Wille zum Sinn*, Wien 1972.

Głaz St., *Doświadczenie religijne a osobowość*, Kraków 2000.

Głód F., *Rola religii w życiu człowieka w świetle wybranej literatury psychologicznej*, „Colloquium Salutis” 3 (1970), s. 261-275.

Głód F., *Życie religijne jako pryncypialna wartość człowieka*, „Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 1 (2011), s. 96-102.

Golan Z., *Pojęcie religijności*, [w:] *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, red. S. Głaz, Kraków 2006, s. 71-79.

Grom G., *Psychologia religii. Ujęcie systematyczne*, Kraków 2009.

Gruca-Miąsik U., *Rozumowanie moralne młodzieży. Wybrane obszary i konteksty*, Rzeszów 2015.

Grzymała-Moszczyńska H., *Religijność zewnętrzna i wewnętrzna – dwa sposoby funkcjonowania religii w życiu człowieka*, „Przegląd Religioznawczy” 1 (1981), s. 23–29.

<http://www.niedziela.pl/arttykul/79758/nd/Jaka-jest-nasza-wiara> (15.02.2015).

Jan Paweł II, *Orędzie na Światową Konferencję na temat starzenia się ludzkości*, Wiedeń 26.11.1982, [w:] Jan Paweł II, *O cierpieniu. Wypowiedzi Ojca Świętego do chorych i pracowników służby zdrowia (1978–1982)*, Warszawa 1985.

Jarosz M., *Interpersonalne uwarunkowania religijności*, Lublin 2003.

Jaworski R., *Typy religijności a relatywizowanie norm moralnych*, „Studia Płockie” 23 (1995), s. 139–154.

Jedynak W., *Wybrane aspekty przemian religijności i moralności młodzieży polskiej*, [w:] *Czy stracone pokolenie? Młodzież i jej dylematy na początku XXI wieku*, red. P. Długosz, H. Kotarski, W. Jedynak, Rzeszów 2014, s. 13–23.

Kongregacja Nauki Wiary, *Deklaracja o eutanazji Iura et bona*, Rzym 5.05.1980.

Król J., *Psychologiczne aspekty badania fenomenu religii. Podstawy teoretyczno-metodologiczne*, Opole 1999.

Królikowska A., *Pojęcia religijne młodzieży. Badania empiryczne denotacyjnego i konotacyjnego rozumienia pojęć*, Kraków 2008.

Kuczowski S., *Psychologia religii*, Kraków 1998.

List apostołski Jana Pawła II do młodych całego świata z okazji Międzynarodowego Roku Młodzieży z 31 marca 1985 roku, Rzym 1985.

Makselon J., *Psychologia dla teologów*, Kraków 1990.

Makselon J., *Psychologische Funktionen der Religiosität*, [w:] *Religion im gegenwärtigen Europa*, Hg. J. Dziedzic, Kraków 2008, s. 231–243.

Makselon J., *Poradnictwo psychologiczno-pastoralne. Teoria i praktyka*, Kraków 2001.

Mariański J., *Małżeństwo i rodzina w świadomości młodzieży maturalnej – stabilność i zmiana*, Toruń 2012.

Mariański J., *Przemiany moralne polskich maturzystów w latach 1994–2009. Studium socjologiczne*, Lublin 2011.

Misiaszek A., *Zagrożenia moralne młodzieży wezwaniem dla duszpasterstwa*, Pelplin 1996.

Morgala S., *Dojrzałość osobowościowa i religijna. Luigi Maria Rulla i jego teorie psychologiczne oraz poglądy antropologiczne*, Kraków 2006.

Nowak A., *Człowiek – istota religijna. Aspekt psychologiczny*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 18 (1985), s. 203–208.

Pastuszka J., *Osobowość a religijność człowieka*, „Roczniki Filozoficzne” 4 (1964), s. 5–16.

Pawlina K., *Polska młodzież przełomu wieków*, Warszawa 1998.

Pawelczyńska A., *Głowy hydry. O przewrotności współczesnego zła*, Lublin 2004.

Przetacznik-Gierowska M., Tyszkowa M., *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne*, Warszawa 1996.

Śławiński H., *Kontekstualne uwarunkowanie głoszenia katechez do młodzieży*, „Pro Musica Sacra” 13 (2015), s. 53–69.

Smentek I., *Wiara i człowiek wierzący w nauczaniu papieży Jana Pawła II i Benedykta XVI*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2 (2011), s. 365–380.

Szostek A., *Godność człowieka i szacunek dla życia w nauczaniu Jana Pawła II*, [w:] *Starzenie się z godnością*, red. S. Steuden, M. Stanowska, K. Janowski, Lublin 2011, s. 23–32.

Szymoń J., *Lęk i fascynacja. Osobowościowe korelaty lęku i fascynacji w przeżyciu religijnym*, Lublin 1999.

Tokarski S., *Obraz Boga a dojrzałość osobowościowa*, Warszawa 2011.

Walesa C., *Rozwój religijności człowieka*, [w:] *Psychologia religii*, red. Z. Chlewiński, Lublin 1982, s. 138–151.

Wulff D. M., *Psychologia religii klasyczna i współczesna*, przetł. P. Jabłoński, M. Sacha-Piekło, P. Socha, Warszawa 1999.

Zaręba S. H., *Oceny aksjologiczne młodzieży warszawskiej*, [w:] *Młodzież Warszawy – pokolenie pontyfikatu Jana Pawła II*, pod red. W. Zdaniewicza, S. H. Zaręby, Warszawa 2005, s. 125–143.

Ziółkowski D., *Z zagadnień dojrzałości religijnej*, „Znak” 210 (1971), s. 1587–1595.

Żuk P., *Struktura i kultura. O uwarunkowaniach orientacji emancypacyjnej w społeczeństwie polskim*, Warszawa 2007.